

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ДЖАМИЛЯ АББАСГУЛИ ГЫЗЫ САФАРОВА

**ГЕРМАНИЗМЫ В СИСТЕМЕ РУССКОГО ЯЗЫКА
XX – НАЧАЛА XXI вв.**

5707.01 – Славянские языки (русский язык)

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2018

**Диссертация выполнена на кафедре современного русского языка
Бакинского славянского университета**

Научный

руководитель: доктор филологических наук, профессор
Галина Дмитриевна УДАЛЫХ

**Официальные
оппоненты:**

доктор филологических наук, профессор
Тавакюль Гади оглы ШУКЮРБЕЙЛИ

доктор философии по филологии, доцент
Захир Вахид оглы АСАДОВ

Ведущая организация: **Азербайджанский государственный
педагогический университет**

Защита состоится «___» ноября 2018 года в ___ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание научной степени доктора наук по филологии и доктора философии по филологии при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 33.

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Бакинского славянского университета

Автореферат разослан «___» октября 2018 года

**Ученый секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071**

Доктор наук по филологии,
профессор **Н.Ш.МАМЕДОВ**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы определяется новыми историческими условиями (глобализацией, развитием науки и техники, политико-экономических отношений), а также изменениями во всех сферах жизни российского общества, вызывающими необходимость изучения заимствований.

Работа посвящена изучению германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. Под *германизмами* нами понимаются слова или обороты речи, заимствованные из немецкого языка или построенные по его образцу. Вопросы влияния немецкого языка на становление современной лексической системы русского литературного языка являются недостаточно разработанными, в связи с чем диссертация вписывается в общие процессы исследования иноязычных слов в той его части, где рассматриваются вопросы статуса, классификации и освоения заимствований системой русского литературного языка.

Несмотря на наличие работ в области заимствования слов из немецкого языка (Г.Л.Зеленин, С.Ф.Кепещук, И.В.Токарева и др.), в современной русистике отсутствует комплексное описание особенностей функционирования и адаптационных процессов в системе германизмов. Настоящее исследование является попыткой анализа германизмов в русском литературном языке в синхронном описании с привлечением диахронического аспекта. Оно поможет также восполнить пробел в систематизированном описании и определении их места в системе русского литературного языка конца XX – начала XXI вв.

Актуальность темы подтверждается данными современных словарей, свидетельствующими о том, что русский литературный язык не только сохранил германизмы в своем словарном составе, но и пополняется ими в настоящее время.

Объектом исследования являются германизмы, имеющиеся в системе русского литературного языка XX в., с одной стороны, и германизмы, пополняющие русский литературный язык в конце XX – начале XXI в. Хронологический аспект рассмотрения германизмов важен в теоретическом осмыслении факта их заимствования, поскольку во временных различиях вхождения той или иной единицы в русский язык кроется причина будущих различий в их освоении и адаптации.

Недавнее проникновение в язык предполагает ненормированность формы, наличие вариативных дублетов, а также фонетические и морфологические колебания в заимствованиях. Наоборот, долгое пребывание в языке гарантирует наличие одной, строго фиксированной формы слов и их нормативную упорядоченность. Хронологическое описание материала позволяет также понять, как сложились явления, характерные для германизмов на современном этапе их функционирования.

Предметом исследования являются семантические, словообразовательные, грамматические и стилистические особенности германизмов рассматриваемого хронологического среза (в сопоставлении с рядом прототипов в немецком языке), их адаптация и связанные с ней языковые процессы.

Цель исследования – выявление корпуса слов, заимствованных из немецкого языка, в системе русского литературного языка XX – начала XXI вв. с привлечением диахронического аспекта и описание их семантической трансформации в разных функциональных сферах. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие **задачи**:

1) представить краткий очерк вхождения германизмов в русский литературный язык в контексте культурно-исторической и социально-общественной жизни в России (XIX–XX в.) с точки зрения их современного статуса;

2) выявить корпус слов немецкого происхождения в русском литературном языке XX – начала XXI вв. и построить их лексикотематическую классификацию;

3) описать тенденции эволюции германизмов в выделенных группах;

4) представить словообразовательные, семантические, грамматические и стилистические характеристики рассматриваемых групп заимствованных немецких слов в системе современного русского литературного языка;

5) выявить специфику лексико-семантической, морфологической, структурной адаптации германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. при сравнении с их прототипами в немецком языке;

6) выделить структурные модели сложных слов немецкого происхождения в системе русского литературного языка XX – начала XXI вв.;

7) дать анализ основных особенностей функционирования германизмов в разных сферах современного русского литературного языка.

В диссертации применялись следующие **методы исследования**: описательный, метод сплошной выборки, контекстуальный, сравнительно-сопоставительный, используемый для выявления сходства и различия германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. по сравнению с немецкими прототипами и элементы статистического метода.

Источники исследования. Нами была предпринята попытка выделить весь массив германизмов в русском языке XX – начала XXI вв. по данным современных толковых словарей и словарей иностранных слов. В результате было выявлено и проанализировано более 800 единиц. В диссертации использовались также сведения из предшествующих исследований в области изучения иноязычной лексики. Для работы привлекались материалы Интернета, в котором сформировался новый стиль русского языка – стиль Интернет-общения, где русский язык существует в основном в письменном варианте, но в условиях интерактивной сетевой коммуникации приближен к его устной разновидности.

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем представлена общая характеристика германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. в синхронно-диахроническом аспекте и их основные лексико-тематические группы. Рассмотрена степень адаптации заимствованных немецких слов, определены виды их семантической трансформации в русском литературном языке XX – начала XXI вв.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что содержащиеся в работе наблюдения расширяют понимание динамических процессов с участием заимствованных слов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. Результаты анализа материала вносят вклад в решение проблемы иноязычных слов и их освоения принимающим языком. В работе представлена авторская лексико-тематическая классификация германизмов с учетом их лексических и семантических признаков и структурная классификация сложных слов немецкого происхождения в русском литературном языке XX – начала XXI вв.

Практическая значимость исследования определяется тем, что его материалы могут быть использованы при изучении курсов истори-

ческой лексикологии и лексикологии современного русского языка, стилистики, культуры речи, курсов по выбору, при написании дипломных и магистерских работ, при составлении пособий и учебников по истории развития лексической системы русского литературного языка и ее лексикографирования.

На защиту выносятся следующие положения диссертации:

1. Наряду с английскими и французскими заимствованиями, в русском литературном языке XX – начала XXI вв., содержится значительное число германизмов.

2. Лексико-тематические группы германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. отражают историю их освоения в нем и больше всего представлены в терминологических системах (политика, философия, психология, искусство), рассмотрение которых позволило выделить аспекты терминологизации германизмов.

3. На материале анализируемых германизмов можно наблюдать действие семантических процессов, происходящих при освоении слов русской языковой системой. Процессы семантической адаптации германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. сопровождаются изменением их семантического объема, в основном – расширением и появлением новых лексико-семантических вариантов.

4. Со стилистической точки зрения германизмы в современном русском литературном языке нейтральны, но в отдельных случаях обладают способностью к развитию эмоционально-экспрессивных коннотаций.

Апробация диссертации. Основные положения работы докладывались на заседаниях кафедры современного русского языка Бакинского славянского университета, теоретических семинарах, вузовских, межвузовских, республиканских и международных конференциях и отражены в 8 публикациях.

Структура диссертации. Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы исследования, его предмет и объект, указываются цель и задачи, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, содержатся сведения о методах, источниках и положениях, выносимых на защиту.

Первая глава «**Германизмы в истории лексической системы русского литературного языка XX – начала XXI вв.**» посвящена истории заимствования германизмов в рассматриваемый период и их адаптации.

В первой подглаве первой главы «**Изучение заимствований в русском литературном языке XX – начала XXI вв.**» определены основные направления в изучении заимствований в лингвистике. В работах по общим вопросам заимствования (Ю.С.Сорокин, Л.П.Крысин) рассматривается освоение и функционирование иноязычных слов в русском литературном языке на разных временных срезах, проблема языковых контактов, характеристика и типология заимствований, функционирование и принципы их классификации. Привлекаемые работы в той или иной степени связаны с рассмотрением заимствований из немецкого языка.

В монографии Е.Э.Биржаковой, Л.А.Войновой, Л.Л.Кутиной¹ на материале широкого круга источников определяются важнейшие языковые процессы в русском литературном языке XVIII в., приводятся данные о вхождении в него большого числа заимствований, в том числе из немецкого языка. Интерес для лингвистов представляет также монография «История лексики русского литературного языка конца XVII – начала XIX века»², характеризующая процесс заимствования в эти периоды и его основные особенности: изменение источников заимствования, переход от многоконтakтности к постепенному ограничению активных языковых отношений сферой французского и немецкого языков, из которых влияние немецкого особенно сильно в 40-60-е годы XVIII в.

В монографии «Лексика русского литературного языка XIX-начала XX века»³ рассматривается процесс активного освоения русским литературным языком рассматриваемого хронологического среза новых заимствований, их семантических трансформаций и особенностей функционирования, в том числе словообразовательных

¹ Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Л.: Наука, 1972.

² История лексики русского литературного языка конца XVII-начала XIX века. М.: Наука, 1981.

³ Лексика русского литературного языка XIX – начала XX века. М., 1981

калек. Особенность заимствований в этот период – их стилистическая окрашенность и стилистическая переквалификация.

К другому направлению изучения заимствований относятся работы, посвященные англицизмам, которые на разных этапах своего вхождения и освоения системой русского литературного языка XX – начала XXI вв. оказывают колоссальное влияние на его развитие. В настоящее время наблюдается интенсификация процесса англо-американизации русского языка, как отражение общей экспансии английского языка в мире. Эта проблема рассматривается в монографии Е.В. Мариновой⁴, представляющей многомерное описание английских заимствований. В ней дано уточненное понятие иноязычного слова, выдвинуты конкретные критерии для разграничения собственно заимствований и слов, созданных на русской почве из иноязычного материала.

В русском литературном языке начала XXI в. открываются новые перспективы изучения заимствований: всемирная глобализация повлекла за собой перемены в функционировании языка, его роли в процессах коммуникации, способствовала созданию мирового экономического, политического, научного, образовательного и культурного пространств и появлению в лингвистике тенденции к разноаспектным исследованиям процесса заимствования, а также рассмотрению иноязычной лексики в рамках ее влияния на языковую картину мира.

В русском литературном языке XXI в. приоритетными направлениями в изучении заимствований являются: 1) выработка универсальной теории заимствования (однозначное его понимание, классификация видов); 2) разработка частных вопросов, способствующих созданию теории заимствования (функционирование и особенности адаптации заимствований, их словообразовательные возможности). Обозначены особенности современного процесса заимствования: 1. усиление влияния английского языка как источника заимствований; 2. изменение каналов вхождения иноязычной лексики – средства массовой коммуникации и Интернет; 3. активное проникновение заимствований в разные жанры и стили речи и расширение сферы их использования. Характерная черта современного процесса заимствования – быстрая

⁴ Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования. М., 2008.

адаптация иноязычной лексики и интенсивность ее освоения как в языке, так и в речи.

Характеристика немецких заимствований в русском литературном языке конца XIX-XX в. дается во второй подглаве первой главы **«Краткий очерк истории немецких заимствований в русском литературном языке (конец XIX – XX в.)»**.

Пуристические тенденции в русском языке конца XVIII – начала XIX в. ослабили влияние на него немецкого языка, получившего в Петровское время право почти второго государственного языка в делопроизводстве и администрации, и стали тормозить процесс заимствования германизмов. Тем не менее в последние десятилетия XIX – начала XX в. наблюдается активное освоение русским языком немецких слов разной тематической принадлежности: *анилаг, культуртрегер, лейтмотив, раритет, гонорар, девальвация, дефект* и др. Через публицистику и ораторское красноречие русский язык конца XIX – начала XX в. пополнился немецкой общественно-политической и социально-экономической терминологией. Это было связано с развитием в России капитализма, с проникновением с Запада различных политических теорий и учений, влиянием переводной немецкой экономической («Капитал» К.Маркса), политической и пропагандистской литературы, а также с политическими событиями этого времени. В русский язык вошли слова *Интернационал, нейтралитет, идеология, демонстрант*. В нем появились словообразовательные кальки, которые оформлялись с помощью русских словообразовательных формантов: -ость (*боеспособность, себестоимость*); -ние (*самоопределение*); -тель (*работодатель*) и др. Из немецкого языка пришли термины технической сферы (*вентиль, демпфер*) и горнодобывающей промышленности (*анкер, кобальтин*), экзотическая лексика разного содержания: политическая (*ландштурм, партейтаг*), а также предметно-бытовая, в частности, наименования продуктов питания, напитков (*маркбруннер допелькюммель*).

В период Первой мировой войны в российском обществе снижается популярность немецкого языка и усиливаются антинемецкие настроения. Это привело к выпадению из русского литературного языка первых десятилетий XX в. многих немецких заимствований, заменявшихся русскими словами или описательными выражениями (*плацкарта* – «спальное место», *фельдшер* – «лекарский помощник»), а также уходу в пассивный состав немецких слов, обозначавших в

царской России учреждения, должности, чины, титулы: *камер-лакей, камердинер, унтер-офицер, фрейлина* и др.

Для русского литературного языка во второй половине 20-х гг. XX в. и особенно в 30-х гг. характерны заимствования германизмов в терминологических сферах (*абзетцер, грейфер, муфель*), а также употребление окказиональных немецких слов, ставших регулярными единицами русского словаря значительно позже.

В годы Великой Отечественной войны немецкие слова используются либо в качестве экспрессивных «включенных» элементов речи (*фриц, полицай* и др.), либо в качестве номинативных номенклатурных обозначений должностных лиц, воинских званий, предметов военной техники гитлеровской Германии (*абвер, вермахт, фаустпатрон, юнкерс*).

В послевоенные годы в связи с существованием «железного занавеса» в советском обществе усилилась борьба с иноязычным влиянием на жизнь общества и на язык, и многие заимствования из немецкого языка предвоенных и военных лет вошли в пласт сниженной лексики русского языка, выступая в качестве маркированных в семантическом и стилистическом отношениях элементов (*гестано, фюрер*). Получили распространение немецкие слова, которые характеризовались в военное время как иноязычные вкрапления (*гитлерюгенд, гаулейтер*).

Во второй половине 50-х гг. XX в. процесс заимствования русским языком иноязычной лексики был весьма незначительным. В 60-70-е гг. в русский язык пришли из немецкого языка слова, около 85% которых составляли: научные термины (*мангольд, пробанд*), технические термины (*леникс, трог, шноркель*), полиграфические термины (*бильдрук, дигисет*), музыкальные термины (*флекстон, тонмейстер*), термины горного дела (*гнейс, дюкер, панель*).

В 70-80-х гг. XX в. в русском языке зафиксированы сложные слова с компонентами-германизмами: *культурсуррогат, обер-эксперт, обер-убийца, мини-фюрер* и др. В это же время в молодежной речи наблюдаются процессы семантических преобразований слов немецкого происхождения и вовлечения их в речевой оборот в качестве жаргонизмов: *галстук, абитуриент, бункер*. Слово *абзац* (1. О чем-л. обладающем отрицательными качествами, вызывающем резкое неодобрение. 2. О чём-л. очень хорошем, высшего качества, вызывающем одобрение. 3. кому, чему. Крах, конец, все кончено для кого-л.,

чего-л. 4. междом. Выражение досады, раздражения) характеризуется не только появлением качественно-оценочного значения, но и переходом в новую сферу – общий жаргон.

В третьей подглаве первой главы «Адаптация германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв.» рассматривается адаптация германизмов на разных уровнях языка. Так как процессы адаптации германизмов в русском языке в основном протекают одинаково вне зависимости от времени их проникновения в систему языка, в работе обозначены наиболее характерные особенности этих процессов. Интерес представляет семантическая адаптация германизмов и ее основные процессы.

1. Расширение семантического объема значения ранее заимствованных и новых германизмов (*биржа, банк, инвестиция, вексель, брандер, брендмауэр, гешефт, легионер, шлихт, штрейкбрехер* и др.). Этот процесс включает развитие семантических оттенков, образование новых значений в слове и реактуализацию слов, находившихся на периферии лексической системы языка. Так, слово *легионер* с конца XX в. активно функционирует в спортивной сфере со значением «спортсмен, выступающий в зарубежных клубах, командах по контракту». В нем развивается также семантический оттенок: «человек, который работает за рубежом или в другом городе по специальному приглашению».

Об адаптации заимствованного слова в языке-рецепторе свидетельствует также появление у него переносных значений. Переносные значения развились в таких германизмах, как *эндлэзунг, юстицморг, брендмауэр*. Так, слово *брендмауэр* «каменная огнестойкая стена между двумя домами, воздвигаемая для того, чтобы локализовать действие пожара» употребляется в рекламном бизнесе в значении «рекламное объявление в виде натянутого полотна или щита больших размеров, расположенное на глухих стенах домов». В сфере информационно-компьютерных технологий *брендмауэр* используется в значении «сетевой экран». Значение возникло на основе потенциальной семы «защита», выделяемой в семантической структуре слова.

2. Сужение семантического объема значений германизмов в русском литературном языке – это процесс упрощения семантической структуры заимствованного слова за счет сокращения значений, а также его уточнения, дифференциации: *гештальт, дунст, стаффаж, штатм* и др. Так, слово *гештальт* (от нем. Gestalt «форма, образ,

структура») в немецком языке имеет следующие значения: 1. Форма, вид, образ. 2. Фигура, телосложение, рост. В русском литературном языке слово приобрело специальное значение: *геиштальт*, психол. Целостный образ, целостная структура, формирующиеся в сознании человека при восприятии объектов, при представлении о них. Слово *стаффаж* в русском литературном языке было заимствовано в одном из значений: в искусстве «второстепенные элементы живописной композиции». Оно получило дальнейшую дифференциацию и стало употребляться в ландшафтном дизайне («скульптурное, живописное или макетное изображение человеческих фигур, животных, бытовых предметов, устанавливаемое на аллеях и полянах для оживления паркового пейзажа»); в архитектуре – рисунки людей, автомобилей, животных, деталей оборудования, дополняющие композицию проектного чертежа.

Во второй главе «**Функционально-стилистические особенности германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв.**» рассматривается употребление германизмов и их стилистические особенности в текстах разных жанров.

Для более наглядного показа специфики функционирования германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв. они анализируются в рамках лексико-тематических групп в первой подглаве второй главы «**Основные лексико-тематические группы германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв.**».

Всего нами было выявлено 800 германизмов, которые были объединены в 7 лексико-тематических групп. Идентификатор лексико-тематических групп выражает в своем значении наиболее общие признаки по отношению к членам группы, так что в состав группы могут входить слова как разной функционально-стилистической принадлежности, так и разные по времени употребления (историзмы, архаизмы, неологизмы).

В каждой группе условно выделяются: а) общие понятия; б) состояния/действия/процессы/операции в рассматриваемой сфере; в) способы/методы совершения действия; г) лицо; деятель/объединение/организация, совершающие действие; д) инструмент/прибор (или их части) деятеля/творца; е) продукт/результат деятельности/творчества; ж) жанры/направления/стили/особенности действий/процессов/состояний.

Из-за ограниченного объема диссертации в классификацию включены не все лексические единицы.

1. Лексика сферы искусства, лингвистики, литературы (*глі́ птика, иллюстра́тор, а́рфа, хора́*). 2. Лексика сферы естественных наук: химия, физика, география (*вольфра́м, гаф, гле́тчер*). 3. Финансово-экономическая и общественно-политическая лексика (*винкуля́ция, аукцио́н, девальва́ция*). 4. Лексика производственно-технической сферы (*анти́ква, венти́лировать, бу́гель*). 5. Предметно-бытовая лексика (*графі́н, дури́ла, за́мша, шта́пель*). 6. Социальная лексика, отражающая социальное взаимодействие и структуру общества (*ма́клер, кельне́р, кафекла́тч* В Германии: послеобеденные беседы за чашкой кофе). 7. Спортивная лексика (*бо́улингбан, натурба́н, хе́ртель*).

Данная классификация дает представление о составе германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв.

Во второй подглаве второй главы «**Функционирование германизмов в русском литературном языке конца XX – начала XXI вв.**» описывается функционирование германизмов на рассматриваемом хронологическом срезе. Часть из германизмов можно обозначить как неологизмы. Среди них правовые и юридические термины, экономические и торгово-финансовые, спортивные, научные и технические: *глобализа́ция*, полит., *индосса́нт*, фин., *мели́рование*, спец., и др. К числу новых иноязычных заимствований, связанных со сферой политики, социальных отношений, вошедших в русский язык во второй половине 80-х – 90-е гг. XX в., а также на самом рубеже XX-XXI вв., относятся: *маргина́л, ауслендерфра́й, аушвиц-люге, гретхен-фраге* и т.д.; новые наименования лиц: *китчмен, бундесбюрге́р, бундес-президент, бильдредакто́р*. Многие из них осваиваются в русском литературном языке в соответствии со значениями прототипов в немецком языке: *имплантат, ноль-диета, релиз-центр, штрих-код* и др.

Некоторые из новых слов немецкого происхождения не нашли отражения в словарях иностранных слов конца XX – начала XXI в.: *кана*, в спорте – зубной протектор боксера. Новые слова из немецкого языка вступают в синонимические отношения с другими словами в русском языке (*бликфанг* и *тизер* (англ.), *бильдунгсроман* (нем.) и *кюнстлероман* (нем.)).

В русском литературном языке начала XXI в. появились новые фразеологизмы-кальки с немецкого языка: *закрыть геишта́лт* «довес-

ти что-либо до логического конца»; *игра мускулами* «угрожать, продемонстрировать военную силу и готовность к войне».

Особое место в системе русского литературного языка конца XX – начала XXI вв. занимают не полностью освоенные заимствования из немецкого языка. При их описании используются термины *экзотизм* – *этнографизм* – *варваризм* – *иноязычное вкрапление*, которые при отсутствии единого подхода к систематизации иноязычной лексики смешиваются. Мы используем в работе понятие *варваризм* в следующем определении: варваризмы – это иноязычные единицы любой функционально-стилистической направленности, еще не вошедшие в систему языка, не ставшие его полноправными членами (показатель – не зафиксированы в нормативных академических словарях). Варваризм фиксируется в неологических словарях и справочниках и в словарях иностранных слов. Варваризмы из немецкого языка, функционирующие в русском литературном языке конца XX – начала XXI вв., зафиксированы в «Словаре иностранных слов» Н.Г.Комлева⁵. Для их толкования в русском языке используются либо русские эквиваленты, либо синонимичные заимствования, адаптированные в языке, либо описательные обороты: *вандерлюст* – жажда странствий, *вельтшмерц* – грусть, депрессия, мировая скорбь (слово имеет свою историю в русском языке XIX в.); *вундиденкен* – несбыточные желания, благие желания. В современной разговорной, а также письменной русской речи становятся актуальными варваризмы: *абгема́хт* (нем. abgemacht «договорились»), *натю́рлих* (нем. natürlich «конечно»), *ю́бер а́ллес* (нем. über alles «превыше всего»), *айн момент* (нем. ein Moment! «минутку, пожалуйста», «быстро»). Некоторые из них широко бытовали в русском литературном языке XIX в.

В русском литературном языке конца XX – начала XXI вв., малочисленны германизмы, у которых наблюдается семантический сдвиг: они деэтимологизируются и включаются в новую семантическую систему (*аустер*, *глюк*). Слово *Auster* имеет в немецком языке значение «устрица, съедобный морской моллюск». В русском языке *аустер* – алкогольный либо безалкогольный напиток, обязательным компонентом которого является сырое яйцо, томат-пюре и пряности; напиток обладает возбуждающим или отвлекающим действием. Слово *глюк*

⁵Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: Эксмо-Пресс, 2008.

распространено в общем жаргоне со значением «галлюцинация», а также в компьютерном жаргоне в значении «сбой в программе».

В третьей подглаве второй главы «Тенденции развития германизмов в русском литературном языке XX – начала XXI вв.: вариантность и аналитические формы словообразования» рассмотрены вариантность и аналитические формы как наиболее показательные тенденции для германизмов. Наличие вариантности на фонетико-орфографическом и морфологическом уровне является универсальной закономерностью освоения иноязычной лексики. Вариантность германизмов представлена тремя видами: а) фонематические варианты – *гастарбайтер/гастарбейтер, китч/кич, китчмен/кичмен, штрудель/струдель* и т.д.; б) морфологические варианты – *бюкс/ бюкса; конфекцион/ конфекция*; в) орфографические варианты – *кичмен/кичмен, китчмен/китч-мен, штрихкод/штрих код/ штрих-код, кадиллак/кадиллак, хакер/хаккер*. С течением времени часть германизмов утратила вариантность (*штрих-код, хакер, кадиллак, штрудель, гастарбайтер*) и др. Устранение вариантности в иноязычных словах – свидетельство вхождения слова в систему принимающего языка.

Второй особенностью германизмов является наличие среди них аналитических форм, или сложных слов. Наряду с термином «сложное слово» в лингвистике употребляется термин «комполит», который функционирует в качестве обозначения сложных слов, состоящих из двух или более компонентов-корней, безотносительно к способу их образования. Мы используем в своей работе термин *сложное слово* для обозначения слов, формально выделяемых на основе определенных *комполитов-комполитов*. На образование аналитических форм среди германизмов оказывает влияние язык-источник аналитического типа, для которого характерна словообразовательная активность сложений. С другой стороны, этот процесс можно объяснить действием общей тенденции в современном русском языке – стремлением к образованию аналитических единиц, как средству речевой экономии.

В русском литературном языке XX-начала XXI вв. наблюдается увеличение заимствованных образований со сложными основами. Это связано также с процессом перенесения готовых лексических единиц из языка-источника или появлением заимствованной модели, по которой строятся сложные новообразования на русской почве с участием ранее заимствованных или собственно русских элементов.

По материалам словарей иностранных слов Л.П.Крысина⁶ и Н.Г.Комлева, а также «Словаря новейших композитов» М.Т.Гурчиани⁷ в русском литературном языке XX-начала XXI вв. нами было выявлено 272 сложных слова-германизма. Для носителей русского языка сложные слова-германизмы чаще всего нечленимы, однако для знающих немецкий язык являются членимыми и мотивированными. На основе сходства структуры сложных слов были выделены следующие их типы – двухкомпонентные (бинарные) и трехкомпонентные сложные слова с инициальными и финальными композитами, выполняющими роль определения. Значком ** обозначены сложные слова, композиты которых имеют правую и левую позиции в сложных словах. В классификацию из-за ограниченного объема диссертационной работы включена только часть лексических единиц.

1. Двухкомпонентные (бинарные) сложные слова:

1.1. С инициальными композитами-определениями;

1.1.1. Сложные слова с атрибутивным композитом-существительным.

Слова этой группы образованы в основном путем безаффиксного соединения основ; некоторые с использованием соединительного аффикса: (с) (*штаб(с)-капитан*) или вставки: (ес) (*бунд(ес)таг*) и др. Большинство слов в этой группе образуют ряды: ал(ь)-сокр. «алюминий»: *альграфия* (полигр.), *алькупринт*, полигр.; вундер «чудо»: *вундерваффе*, *вундеркинд***. К этой группе относятся слова с композитами, не образующими рядов: аксел(ь) «плечо»: *аксельбанты*; вер «защита, оборона»: *вермахт*.

1.1.2. Сложные слова с аппозитивным элементом – именем собственным.

В состав этих слов в качестве композитов входят географические названия, личные имена, фамилии ученых и специалистов в определенной области науки и техники. Они не образуют рядов: *рейн-вейн*** (Рейн+вейн «вино»), *альпеншток*** (Альпы + шток «палка»).

1.1.3. Сложные слова с атрибутивным композитом, образованным от предлогов: фор «перед»: *форпост***, *форвакуум*, *фордек*, *форзац*, *форшлаг***, *форшмак*.

⁶ Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. М.: Русский язык, 1998.

⁷ Габдреева Н.В., Гурчиани М.Т. Словарь композитов русского языка новейшего периода. М.: ФЛИНТА, 2012.

1.1.4. Сложные слова с атрибутивным композитом, образованным от прилагательных: *миттел* (ь) «средний»: *миттельшнауцер*** , *миттельшпиль*** . Слова с композитами, не образующими рядов: *обер* «старший»: *обер-офицер*** ; *глинт* «горячий»: *глинтвейн*.

1.1.5. Сложные слова с атрибутивным композитом, образованным от немецких глаголов: *рейс-* (<reißen «чертить»): *рейсмас/рейсмус*, *рейсфедер*, *рейсшина*. Слова, не входящие в ряды: *зинг-* <singen «петь»): *зингшпиль*** ,

1.1.6. Сложносокращенные слова, образованные от двух основ: *мопед*, нем. Moped. (сокр. слова Motorveloziped: Motor +Veloziped).

1.2. С финальными компонентами-определениями:

1.2.1. Сложные слова с атрибутивным композитом-существительным: -шток «палка»: *флагшток*; *футшток*.

Не образуют ряды слова с компонентами: -*глас* «стекло»: *плексиглас*** ; -*шнауцер* «морда»: *ризеншнауцер*.

2. Трехкомпонентные сложные слова

2.1. С финальными композитами-определениями:

2.1.1. Сложные слова с атрибутивным композитом-существительным: -*мейстер* «хозяин, распорядитель» шпрыхстал*мейстер* (нем. Sprechstallmeister<sprechen «говорить» + Stall «конюшня» + Meister «хозяин, распорядитель»); фельдцейх*мейстер* (нем. Feldzeugmeister <Feld«поле» + Zeug «инструмент, орудие» + Meister «хозяин, распорядитель»).

Сложные слова-германизмы неоднородны по степени ассимиляции входящих в них композитов. Выделяются следующие группы:

1. Сложные слова, компоненты которых не являются самостоятельными единицами в современном русском языке.

Сюда могут быть отнесены слова с композитами *вундер-*, -*мейстер*, -*бан*, -*бух*, *грос-*, -*таш* и др. в русском языке. По типу существующих моделей сложных слов в русском языке образуются новые лексические единицы, например, с композитом *бан*: *тоннель-бан*, *s-бан* (ср.: *натурбан*, *автобан*); *вундер*: *вундер-фрау* (ср.: *вундер-кинд*) и др.

2. Сложные слова, компоненты которых могут самостоятельно функционировать в русском языке, например, *роман*, *блиц*, *тон* и др.

С точки зрения происхождения композитов, входящих в состав сложных слов, последние можно разделить на следующие группы:

1. Сложные слова-«гибриды», в которых одна часть представлена словами немецкого происхождения, другая – заимствованиями из других языков. Модель: нем.К. + заимств., где К. – композит.

Немецкий композит может занимать как инициальную позицию: *блицвоаяж* (нем. Blitz «молния» + франц. voyage «путешествие, поездка»), так и финальную: *терренкур* (фр. terrain «местность» + нем. Kur «лечение») и др. Лексическое значение слов определяется немецким композитом, независимо от его местоположения.

2. Сложные слова, в состав которых входят интернациональные композиты, в том числе композиты немецкого происхождения. Модель: интерн.К. + нем.К.

В данной группе лексическое значение сложного слова также заключается в немецком по происхождению композите, который дифференцирует основное значение слова: *аэрозоль* (гр. aer + нем. Sol «разложение»); *видеокамера*** (лат. video + нем. Kammer «камера, комната»).

3. Сложные слова, в которых и первая, и вторая части представлены композитами немецкого происхождения. Модель: нем.К.+нем.К.

В подобных словах значение определяется вторым компонентом: *корнпанир* (Korn «зерно» + Papier «бумага»), литогр. Бумага с зернистым строением поверхности, покрытая специальным клеевым слоем.

В русском языке можно выделить сложные слова-германизмы с раздельно оформленными частями. Они образуются по модели «сущ.+сущ.» с дефисным написанием (*киндер-сюрприз*, *эко-топ*, *шнитт-лук*) и др.

Для сложных слов-германизмов характерны те же особенности, что и для простых по структуре германизмов. Среди сложных слов-германизмов отмечены многозначные единицы; слова, имеющие синонимические однословные обозначения (*хохитáплер* – рус. обманщик, плут) или описательные выражения (*гастарбáйтер* «наемный иностранный рабочий»); слова, выступающие в переносном значении (*киндер-сюрприз*); стилистически маркированные единицы (*гешефтмáхер*, разг., пренебр.), а также слова с функциональной прикрепленностью (*фаустбóл*, спорт., *бундеслига* спорт., *юстицмóрд*1 юр.).

В процессе использования у сложных слов-германизмов происходит расширение семантического объема значения: ранее слово *штрих-код* обозначало сведения о той или иной продукции, сейчас

употребляется в расширенном значении «сведения для считывания техническими устройствами» и не всегда представляет собой чередование белых и черных полос. Если при заимствовании слово *терренкур* обозначало «лечение бегом», то сейчас оно употребляется в семантически размытом значении «пешие прогулки, экскурсии» и даже «специально оборудованные места для выгула собак».

Сложные слова-германизмы в русском литературном языке XX-начала XXI вв. пополняют разные функциональные сферы русского языка (научную, разговорную, публицистическую).

Среди сложных слов-германизмов имеются полукальки, в частности, в музыкальной терминологии. В русском языке эти термины образуются по модели немецкоязычных составных слов с сохранением исконного значения: *инструментоведение* (нем. Instrumentenkunde), *голосоведение* (нем. Stimmführung), *музыковедение* (нем. Musikkunde), а также как словосочетания, возникшие из-за невозможности объединить два понятия в одном слове: *губная гармоника* (нем. Mundharmonika), *ручная гармоника* (нем. Handäoline), *камерная музыка* (нем. Kammermusik), *камерный оркестр* (нем. Kammerorchester).

По материалам онлайн-словаря «Слова XXI века» (автор-составитель И.А.Шушарина) отметим новые сложные слова-германизмы в русском литературном языке XXI в.: *шнекоротор*. Приспособление, позволяющее отбрасывать снег в сторону. Образовано сложением слов *шнек* (от нем. Schnecke «улитка») и *ротор* (от лат. *roto* «вращаться»). Производное: *шнекороторный*. Словом *баумкухен* (нем. Baum «дерево» + Kuchen «пирог») именуется особый вид выпечки, традиционный для Германии. На срезе он напоминает кольцеобразный спил дерева.

В **Заключении** подводятся выводы и обобщения. Представленный в диссертации анализ обширной группы вхождений-германизмов свидетельствует об их востребованности в современном русском литературном языке. В работе определен также статус немецких вкраплений в современном русском литературном языке, выявлены общие принципы отбора и функционального использования их в художественных и публицистических текстах.

Основные положения диссертации отражены в следующих публикациях:

1. Ключевое слово эпохи: гастарбайтер в современном русском языке // Тагиевские чтения. БСУ. Баку, 2014, №2, с. 126-131.

2. Сложные слова немецкого происхождения в современном русском языке // XLII Международная заочная научно-практическая конференция «Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии». Москва, 2015, с. 47-51.

3. Специальная лексика немецкого происхождения в русском социокультурном пространстве // Международная научно-практическая конференция «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплексов для школ и вузов». Баку, 2017, с. 270-272.

4. Расширение сферы употребления германизмов в современном русском языке // Тагиевские чтения. Баку, 2017, №1, с.154-158.

5. Германизмы в современном русском языке: особенности и функционирование // Вестник Московского областного государственного университета. Серия «Русская филология». Москва, 2018, №3, с. 83-90.

6. Словообразовательные возможности германизмов в современном русском литературном языке // Ученые записки. Серия языка и литературы. БСУ. Баку, 2018, №1, с. 120-124

7. Варваризмы немецкого происхождения в современном русском языке // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2018, №2, с. 36-39.

8. Заимствования из немецкого языка в русском литературном языке конца XIX- первых десятилетий XX столетия // Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, №14, s.233-239.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

CƏMİLƏ ABBASQULİ qızı SƏFƏROVA

**XX ƏSR VƏ XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
RUS DİLİ SİSTEMİNDƏ GERMANİZMLƏR**

5707.01 – Slavyan dilləri (rus dili)

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin
Müasir rus dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir**

Elmi rəhbər: **Qalina Dmitriyevna UDALIX**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi oponentlər: **Təvəkkül Hadı oğlu ŞÜKÜRBƏYLİ**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Zahir Vahid oğlu ƏSƏDOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti**

Müdafiə «___» noyabr 2018-ci il saat ___da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S. Rüstəm, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» oktyabr 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.071 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı yeni tarixi şəraitlə (qloballaşma, elm və texnikanın inkişafı, siyasi-iqtisadi münasibətlərlə), həmçinin Rusiya cəmiyyətinin bütün həyat sahələrində alınmaların öyrənilməsi zəruriliyinə səbəb olan dəyişiklərlə müəyyən olunur.

Təqdim olunmuş iş XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində rus dili sistemində germanizmlərin tədqiqinə həsr olunub. *Germanizmlər* adı altında biz alman dilindən alınmış və ya bu dilin nümunələrinə uyğun tərtib edilmiş söz və ya danışq ifadələrini başa düşürük. Rus ədəbi dilinin müasir leksik sisteminin təşəkkülünə alman dilinin təsiri məsələləri kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Bu səbəbdən dissertasiya rus ədəbi dil sistemi tərəfindən alınmaların statusu, təsnifi və mənimsənilməsi məsələləri müzakirə olunan tədqiqatların ümumi proseslərinə daxildir.

Alman dilindən alınma sözlərin tədqiqi sahəsində bir sıra elmi işlərin (Q.L.Zelenin, S.F.Kepeşük, İ.V.Tokareva və s.) olmasına baxmayaraq, müasir rusistikada germanizmlərin sistemində onların işlənmə xüsusiyyətləri və uyğunlaşma proseslərinin kompleks təsviri mövcud deyil. Təqdim olunmuş işdə rus ədəbi dilində işlənən germanizmlərin (diaxron aspektini cəlb etməklə) sinxron aspektdə təhlilinə cəhd edilir. Germanizmlərin tədqiqi, həmçinin XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dili sistemində onların sistemləşdirilmiş təsviri və yerini müəyyənləşdirməkdə olan boşluğu doldurmağa kömək edəcək.

Mövzunun aktuallığı müasir lüğətlərin məlumatları ilə təsdiq olunur. Lüğətlər göstərir ki, rus ədəbi dili germanizmləri nəinki öz lüğət tərkibində qoruyub saxlayır, habelə onlarla xeyli zənginləşir.

Tədqiqatın obyektini bir tərəfdən XIX və XX əsrlərdə rus ədəbi dil sisteminə daxil olmuş germanizmlər, digər tərəfdən isə rus ədəbi dilinin müasir sistemini XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində zənginləşdirən germanizmlərdir. Germanizmlərin xronoloji aspektdə tədqiqi onların alınma faktının nəzəri dərki üçün vacibdir, çünki həmin alınmaların gələcəkdə mənimsənilməsi və uyğunlaşmasında olan fərqlərinin səbəbi rus dilinə bu və ya digər vahidin daxil olması vaxtından asılıdır. Alınmaların dilə təzə keçməsi formanın normaya salınmamasını, variant dubletlərinin mövcudluğunu, fonetik, morfoloji dəyişmələri ehtimal edir və ya əksinə, alınmaların dildə uzun müddət işlənməsi – vahid, qəti surətdə təsbit edilmiş formanın mövcudluğunu, normativ nizama salınmanı nəzərdə tutur. Materialın

xronoloji təsviri, həmçinin müasir işlənmə mərhələsində germanizmləri səciyyələndirən hadisələrin yaranmasını anlamağa kömək edir.

Tədqiqat işinin predmeti göstərilən zaman kəsiyində germanizmlərin semantik, sözdüzəldici, qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri, germanizmlərin uyğunlaşması və bununla bağlı alman dilindəki bir sıra nümunələrlə müqayisədə dil prosesləridir.

Tədqiqatın məqsədi diaxron aspekti nəzərə almaqla müasir rus ədəbi dili sistemində alman dilindən alınma sözlərinin məcmusunu aşkarlamaq və germanizmlərin müxtəlif işlənmə sahələrində semantik dəyişikliklərini təsvir etməkdir.

Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada aşağıdakı **məsələlərin** həlli zəruridir:

1) Rusiyada XIX – XX əsrlərdə mədəni-tarixi və sosial-ictimai həyatın kontekstində germanizmlərin rus ədəbi dilinə daxil olmasının qısa xülasəsini onların müasir statusu nöqtəyi-nəzərindən təqdim etmək;

2) müasir rus dilində alman dilindən alınma sözlərin məcmusunu aşkarlamaq və germanizmlərin onların əsas işlənmə sahələrinə görə leksik-tematik təsnifatını qurmaq;

3) qeyd olunan qruplarda germanizmlərin inkişaf meyillərini təsvir etmək;

4) müasir rus ədəbi dili sistemində alman dilindən alınma sözlərin nəzərdə tutulmuş qruplarının semantik, sözdüzəldici, qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərini təqdim etmək;

5) XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin leksik-tematik, morfoloji və struktur uyğunlaşmasının özünəməxsusluğunu alman dilindəki bir sıra nümunələrlə müqayisədə aşkarlamaq;

6) XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilinin sistemində alman mənşəli sözlərin əsas quruluş modellərini qeyd etmək;

7) müasir rus ədəbi dilinin müxtəlif sahələrində germanizmlərin əsas işlənmə xüsusiyyətlərinin təhlilini vermək.

Dissertasiyada aşağıdakı **tədqiqat metodlarından** istifadə olunmuşdur: 1) təsviri metod; 2) mətn və ya lüğətlərdən müəyyən dil hadisələrinin seçimi metodu; kontekstual metod; 3) alman dilindəki nümunələrlə müqayisədə XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində müasir rus ədəbi dilində germanizmlərin oxşar və fərqli cəhətlərini aşkarlamaq üçün qarşılaşdırma-tuşdurma metodu; 4) statistik metodun üsulları.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, dissertasiyada sinxron və diaxron aspektlərdən yanaşaraq müasir rus ədəbi dilində germanizmlərin

ümumi səciyyəsi və onların əsas tematik və leksik-tematik qrupları təqdim olunmuşdur. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində alman mənşəli yeni sözlərin uyğunlaşma dərəcəsi nəzərdən keçirilmişdir. Alman dilinin sözdüzəltmə modellərinə uyğun olaraq rus dilində yeni yaranmış kalkalar, onların xüsusiyyətləri, alman morfemlərinin rus dilində verilmə vasitələri və rus dilində yaranmış həmin yeni sözlərin semantikasi tədqiqat işində təsvir olunur. Dissertasiyada, həmçinin müasir rus ədəbi dilində alman dilindən əvvəl alınmış sözlərdə baş verən semantik dəyişikliklər də nəzərdən keçirilir. Dissertasiyada germanizmlərin işlənmə sahələri müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, tədqiqat işində əks olunan müşahidələr müasir rus dilindəki dinamik proseslərin izahını genişləndirir; materialın təhlili üzrə əldə edilən nəticələr başqa dillərə məxsus sözlərin qəbuledən dildə mənimsənilməsi məsələsinin həllinə öz töhfəsini verir. Tədqiqat işində müəllif tərəfindən irəli sürülən germanizmlərin leksik-tematik xüsusiyyətlərini nəzərə alan təsnifatı və alman mənşəli mürəkkəb sözlərinin struktur təsnifatı təqdim olunub, həmçinin XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin semantik dəyişikliklərinin növləri müəyyənləşdirilib.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti onunla müəyyənləşdirilir ki, dissertasiyanın materialları tarixi leksikologiya və müasir rus dilinin leksikologiyası kurslarının, üslubiyyat, nitq mədəniyyəti, seçmə fənlərin tədrisində, buraxılış və magistr işlərinin yazılmasında, rus ədəbi dilinin leksik sisteminin inkişafı tarixi üzrə dərslik və ya dərs vəsaitlərinin, həmçinin lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Müasir rus ədəbi dilində alınmaların əsas mənbə dil kimi ingilis və fransız dillərinin çıxış etməsi haqqında ənənəvi fikrinə zidd olaraq rus dilində xeyli sayda germanizmlər də mövcuddur. Alman-rus qarşılıqlı əlaqələrinin tarixini əks etdirən hər tarixi dövrdə müəyyən leksik-tematik qrupa aid olan alman dilindən alınmalar üstünlük təşkil edir.

2. XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində müasir rus ədəbi dilində germanizmlərin leksik-tematik qrupları alınmaların mənimsənilməsi tarixini əks etdirir və burada, əsasən, terminoloji sistemlər (siyasət, fəlsəfə, psixologiya və incəsənət sahələrinin) təqdim olunub. Onların təhlili germanizmlərin terminləşmə aspektlərini qeyd etməyə imkan verir.

3. Təhlil olunmuş germanizmlərin materialı əsasında rus dili sistemi tərəfindən sözün mənimsənilməsi zamanı baş verən semantik proseslərin

təsirini müşahidə etmək mümkündür. XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin semantik uyğunlaşması prosesi onların semantik həcmnin dəyişilməsi ilə, əsasən genişlənməsi və yeni leksik-tematik variantların əmələ gəlməsi ilə müşayiət edilir.

4. Üslubi nöqtəyi-nəzərdən müasir rus ədəbi dilində germanizmlər neytraldır, lakin bəzi hallarda emosional-ekspressiv konnotasiyanı (çalarları) inkişaf etdirmək qabiliyyətinə malikdirlər.

Tədqiqatın mənbələri. Müasir izahlı lüğət və xarici sözlər lüğətləri əsasında müasir dövrdə rus dilində germanizmlərin əsas kütləsini qeyd edilməsinə bizim tərəfimizdən cəhd edilmişdir. Nəticədə 800-dən artıq vahid aşkar edilmişdir. Dissertasiyada, həmçinin başqa dillərə məxsus leksikanın öyrənilməsi sahəsində aparılan əvvəlki tədqiqatlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı internet materiallarına da müraciət edilmişdir, çünki internetdə rus dilinin yeni üslubu – internet-ünsiyyət üslubu formalaşmış, burada rus dili əsasən yazılı formada mövcud olsada, interaktiv şəbəkə kommunikasiya şəraitində bu forma şifahi formaya yaxınlaşır.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Tədqiqatın əsas nəticələri haqqında Bakı Slavyan Universitetinin Müasir rus dili kafedrasının iclasları və nəzəri seminarlarında, müxtəlif respublika və beynəlxalq elmi konfranslarda məruzə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəaları 8 respublika və beynəlxalq elmi nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, məqsəd və vəzifələri haqqında məlumat verilir, elmi yeniliyi, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim edilən müddəalar açıqlanılır, işin metod və mənbələri, aprobasiya və quruluşu müəyyənləşdirilir.

«**Rus ədəbi dili leksik sisteminin tarixində germanizmlər. Uyğunlaşması və istifadəsi**» adlanan birinci fəsil rus ədəbi dilində germanizmlərin öyrənilməsi məsələsinə həsr olunub.

Birinci fəslin “**Rus ədəbi dilində XX əsr və XXI əsrin əvvəllərinə aid alınmaların öyrənilməsi**” adlanan birinci yarımfəsildə rus və xarici dilçilikdə alınmaların öyrənilməsi ilə bağlı əsas istiqamətlər müəyyən

olunub. Alınma sözlərin ümumi məsələlərinə dair işlərdə (Y.S.Sorokin, L.P.Krısın) müxtəlif zaman kəsiyində rus ədəbi dilində başqa dillərə məxsus sözlərin mənimsənilməsi və işlənməsi, dil kontaktları məsələsi, alınmaların səciyyəsi və tipologiyası, işlənməsi və təsnifat meyarları nəzərdən keçirilir. Y.E.Birjakova, L.A.Voynova, L.L.Kutininin «XVIII əsr rus dilinin tarixi leksikologiyası üzrə xülasə» adlı monoqrafiya⁸ xüsusi qeyd edilir, burada çoxsaylı mənbələrin materialı əsasında XVIII əsr rus ədəbi dilinin mühüm dil prosesləri müəyyənləşdirilir, rus dilinə çoxlu sayda daxil olmuş alınmalar, o cümlədən alman dilindən olan alınmalar haqqında məlumat verilir. «XVII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində rus ədəbi dili leksikasının tarixi» adlı monoqrafiya⁹ dilçilər üçün maraq kəsb edir, çünki göstərilən dövrdə alınma prosesi və onun əsas xüsusiyyətləri – alınma mənbələrinin dəyişilməsi, çoxkontaktlı fəal dil əlaqələrinin tədricən fransız və alman dillərinin sahələri ilə məhdudlaşdırılmasına keçid (XVIII əsrin 40-60-cı illərində bu dillərdən alman dilinin təsiri daha güclü idi) kimi xüsusiyyətlər səciyyələndirir.

«XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilinin leksikası» adlı monoqrafiyada¹⁰ isə qeyd edilən xronoloji zaman kəsiyində rus ədəbi dili tərəfindən alınmaların fəal mənimsənilməsi prosesi, onların semantik dəyişilməsi və işlənmə xüsusiyyətləri, o cümlədən sözdüzəldici kalkalar nəzərdən keçirilir. Bu dövr alınmalarının xüsusiyyətləri – onların üslubi rənglənməsi və üslub cəhətinin yenidən dəyişdirilməsidir.

Alınmaların digər öyrənilmə istiqamətinə anqlisizmlərə həsr olunmuş işlər aiddir, rus ədəbi dilinə müxtəlif tarixi mərhələlərdə daxil olmuş anqlisizmlərin bu dilin inkişafına çox böyük təsiri var. Hal-hazırda rus dilində ingilisləşmə və amerikanlaşma proseslərinin gücləndirilməsi müşahidə olunur, bu da dünyada ingilis dilinin ümumən geniş yayılmasının əksidir. Bu məsələ Y.V.Marinovanın «XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus nitqində başqa dillərə məxsus sözlərin mənimsənilməsi və işlənilməsi məsələləri» adlı monoqrafiyasında¹¹ nəzərdən keçirilir, ingilis alınmalarının müxtəlif aspektlərdə təsvirini təqdim edir. Monoqrafiyada “başqa dillərə

⁸ Биржакова Е.Э., Войнова Л.А., Кутина Л.Л. Очерки по исторической лексикологии русского языка XVIII века. Л.: Наука, 1972.

⁹ История лексики русского литературного языка конца XVII – начала XIX века. М.: Наука, 1981.

¹⁰ Лексика русского литературного языка XIX – начала XX века. М., 1981.

¹¹ Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX – начала XXI в.: проблемы освоения и функционирования. М., 2008.

məxsus söz” anlayışının dəqiqləşdirilməsi verilib, həqiqi alınmalar və başqa dillərə məxsus sözlər əsasında yaranmış rus sözlərinin fərqləndirilməsi üçün konkret meyarlar irəli sürülüb.

XXI əsrin əvvəlində rus ədəbi dilində alınmaların yeni öyrənilmə aspektləri açılır: ümumdünya qloballaşma prosesi rus dilinin işlənməsindəki dəyişikliklərə səbəb oldu; ünsiyyət prosesində dilin roluna təsir etdi; ümumdünya iqtisadi, siyasi, elmi, təhsil və mədəniyyət məkanlarının yaranmasına kömək etdi; dilçilikdə alınma proseslərinin müxtəlif aspektlərdə tədqiqlərin əmələ gəlməsinə, həmçinin başqa dillərə məxsus leksikanı onların dünya dil mənzərəsinə olan təsiri çərçivəsində öyrənilməsinə imkan yaratdı.

XXI əsrdə rus ədəbi dilində alınmaların öyrənilməsində aşağıdakı istiqamətlər vacib hesab olunur: 1) universal alınma nəzəriyyəsinin təkmilləşdirilməsi (onun birmənalı başa düşülməsi, növlərinin vahid təsnifi); 2) alınma nəzəriyyəsinin yaranmasına kömək olacaq xüsusi məsələlərin işlənilib hazırlanması (alınmaların işlənməsi və uyğunlaşmasının xüsusiyyətləri, sözyaratma imkanları). Burada, eyni zamanda, müasir alınma prosesinin xüsusiyyətləri də qeyd olunub: 1. Mənbə dil kimi ingilis dilinin təsirinin güclənməsi; 2. Başqa dillərə məxsus leksikanın daxil olunma yollarının dəyişilməsi – kütləvi kommunikasiya vasitələri və İnternet; 3. Alınmaların nitqin müxtəlif janrları və üslublarına fəal daxil olması və işlənmə sahələrinin genişlənməsi. Müasir alınma prosesinin səciyyəvi xüsusiyyəti – başqa dillərə məxsus leksikanın tez uyğunlaşması və onun həm dildə, həm də nitqdə intensiv mənimsənilməsi.

“Rus ədəbi dilində alman dilindən alınmaların qısa tarixi xülasəsi (XIX əsrin sonu – XX əsrdə)” adlanan birinci fəslin ikinci yarım fəsildə XIX əsrin sonu – XX əsrdə rus ədəbi dilində alman dilindən alınmaların səciyyəsi verilir.

XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində rus dilindəki purizm meyilləri alman dilinin ona olan təsirini zəiflətdi və germanizmlərin alınması prosesini ləngitməyə başladı. Buna baxmayaraq, XIX əsrin son onilliklərində - XX əsrin əvvəllərində müxtəlif mövzuya aid alman sözlərinin rus dili tərəfindən fəal mənimsənilməsi müşahidə olunur: *анишлаг, культуртрежер, лейтмотив, паритет, гонорар, девальвация, дефект* və s. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində publisistika və natiqlik sənəti vasitəsilə rus dili alman mənşəli ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi terminologiya ilə zənginləşdi. Leksikanın bu cür zənginləşməsi Rusiyada kapitalizmin inkişafı ilə, Qərbdən müxtəlif siyasi nəzəriyyələrin və təlimlərin keçməsi ilə, tərcümə edilmiş alman iqtisadi (K.Marksın «Kapital» əsəri), siyasi və

təbliğatçı ədəbiyyatın təsiri ilə, həmçinin o dövrün siyasi hadisələri ilə bağlı idi. Rus dilinə *интернационал, нейтралитет, идеология, демонстрант* sözləri daxil oldu. Rus dilinin sözdüzəldici şəkilçiləri: -ость (*боеспособность, себестоимость*); -ние (*самоопределение*); -тель (*работодатель*) və s. ilə tərtib olunan yeni sözdüzəldici kalkalar yarandı. Alman dilindən texniki sahəyə (*вентиль, демпфер*) və mədənçıxarma sənayesinə aid terminlər (*анкер, кобальтин*), müxtəlif mövzulu ekzotik leksika: siyasi (*ландштурм, партейтаг*), həmçinin məişət, o cümlədən qida və içki məhsullarının adları (*маркбруннер, допелькюммель*) daxil oldu.

Birinci dünya müharibəsi dövründə Rusiya cəmiyyətində alman dilinin istifadəsi azalır və almanların əleyhinə olan əhval-ruhiyyə güclənir. Bu da XX əsrin ilk onilliklərində rus ədəbi dilindən bir çox alman alınmalarının çıxarılmasına, həmin alınmaların rus sözləri və ya təsviri ifadələrlə əvəzlənməsinə (*плацкарта* – “yataq yeri”, *фельдшер* – “həkim köməkçisi”), həmçinin çar Rusiyasında müəssisə, vəzifə, rütbə, titulları: *камер-лакей, камердинер, унтер-офицер, фрейлина* və s. bildirən alman mənşəli sözlərin leksikanın passiv tərkibinə keçməsinə səbəb oldu.

XX əsrin ikinci yarısında və xüsusən 30-cu illərdə rus ədəbi dili üçün terminoloji sahələrdə alınma germanizmlərin işlənməsi (*абзетцер, грейфер, муфель*), həmçinin sonrakı dövrlərdə rus dili leksikasının mün-təzəm vahidlərinə çevriləcək təsadüfi (okkazional) alman sözlərinin istifadəsi səciyyəvi idi.

Böyük Vətən müharibəsi illərində alman mənşəli sözlər nitqin ekspressiv “əlavə edilmiş” ünsürləri (*фривц, полицай* və s.) və ya vəzifəli şəxs, hərbi rütbə, Hitler Almaniyasının hərbi texnika əşyalarının (*абвер, вермахт, фаустпатрон, юнкерс*) nomimativ nomenklatura işarələri kimi istifadə olunurdu.

Müharibədən sonrakı illərdə sovet cəmiyyətində “dəmir pərdə”nin olması ilə əlaqədar cəmiyyətin həyatına və dilə olan digər dillərin təsiri ilə mü-barizə gücləndi; müharibədən əvvəl və müharibə illərində alman dilindən bir çox alınmalar semantik və üslubi cəhətdən nişanlanmış ünsürləri (*гестано, фюрер*) qismində çıxış edərək rus dili leksikasının aşağı üslubi layına daxil oldular. Müharibə dövründə başqa dillərdən olan “səpmələr” kimi (*цитлерюгенд, гаулейтер*) səciyyəolənən alman sözləri geniş yayılmışdır.

XX əsrin 50-ci illərində rusdili tərəfindən başqa dillərə məxsus leksi-kanın alınması prosesi çox cüzi idi. 60-70-ci illərdə alman dilindən rus dili-nə 85% aşağıdakı sahələri təşkil edən sözlər daxil oldu: elmi terminlər (*мангольд, пробанд*), texniki terminlər (*леникс, трог, иноркель*),

poliqrafiya terminləri (*бильдрук, дигисет*), musiqi terminləri (*флексатон, тонмейстер*), mədən sənayəsinin terminləri (*гнейс, дюкер, панель*).

XX əsrin 70-80-ci illərində rus dilində tərkibi germanizmlərdən ibarət mürəkkəb sözlər qeydə alınmışdır: *культурсуррогат, обер-эксперт, обер-убийца, мини-фюрер* və s. Həmin dövrdə gənclərin nitqində alman mənşəli sözlərin semantik dəyişilməsi və jarqonizm kimi danışiq ifadələrinə cəlb edilməsi prosesləri müşahidə olunur: *галстук, абитуриент, бункер*. *Абзац* sözü (1. mənfi keyfiyyətlərə malik, kəskin bəyənməməyə səbəb olan bir şey haqqında. 2. Çox yaxşı, yüksək keyfiyyəti olan, təqdirə layiq bir şey haqqında. 3. Kiminsə, nəyinsə iflası, sonu. Kimin üçün, nəyə üçün hər şey qutardı. 4. Nida. Peşmançılığın, qıcıqlanmanın ifadəsi) təkcə keyfiyyət-qiyətləndirmə mənasının yaranması ilə deyil, həmçinin yeni sahəyə – ümumi jarqona keçməsi ilə səciyyələnilir.

“XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin uyğunlaşması” adlanan birinci fəslin üçüncü yarımfəsildə germanizmlərin uyğunlaşması dilin müxtəlif səviyyələrində nəzərdən keçirilir. Rus dilində germanizmlərin uyğunlaşması prosesləri onların dil sisteminə daxil olma vaxtlarından asılı olmayaraq, əsasən, eyni vaxtda keçdiyi üçün dissertasiya işində həmin proseslərin ümumi xüsusiyyətləri qeyd olunmuşdur. Semantik-üslubi uyğunlaşma və onun əsas prosesləri xüsusi maraq doğurur.

1. Əvvəl alınmış və yeni germanizmlərin semantik mənalарının genişlənməsi (*биржа, инвестиция, брандер, гешефт, легионер* və s.). Bu proses semantik çalarların inkişafını, sözdə yeni mənalарın yaranmasını və dilin leksik sisteminin periferiyasında yerləşən sözlərin yenidən aktuallaşmasını ehtiva edir. Belə ki, *легионер* sözü XX əsrin sonundan başlayaraq idman sahəsində “xarici klublarda, müqavilə ilə komandalarda çıxış edən idmançı” mənasında fəal işlənilir. Bu sözdə, həmçinin semantik çalar da inkişaf edir: “xüsusi dəvət ilə xaricdə və ya başqa şəhərdə çalışan insan”.

Germanizmlərdə məcazi mənalарın əmələ gəlməsi qəbul edən dildə alınma sözün uyğunlaşmasını təsdiq edir. Məcəzi mənalар *эндлэзунг, юстицморд, брандмауэр* kimi germanizmlərdə inkişaf etmişdir. Belə ki, *брандмауэр* sözü “yanğının təsirini məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə iki ev arasında tikilən odadavamlı daş divar” reklam biznesində “evlərin bütöv divarında yerləşən dartılmış parça və ya böyük ölçülü lövhəşəklində reklam elanı” mənasında istifadə olunur. İnformasiya-kompüter texnologiyaları sahəsində *брандмауэр* sözü “şəbəkə ekranı” mənasında işlənilir. Bu mənə sözün semantik quruluşunda ayrılan – “müdafiə” potensialı semanın əsasında yaranmışdır.

2. Rus ədəbi dilində germanizmlərin semantik mənalарının daralması–bu, alınma sözdə mənalарın ixtisarı (onun dəqiqləşdirilməsi, fərqləndirilməsi) hesabına semantik quruluşunun sadələşməsi prosesidir: *геималыт, дунст, стаффаж, итамм* və s. Belə ki, rus ədəbi dilində *стаффаж* sözü incəsənətdə “rəssamlıq kompozisiyasının ikinci dərəcəli ünsürləri” mənasını kəsb edir, daha sonra bu məna fərqlənir, dəqiqləşir və landsaft dizaynında (“parkın mənzərəsini canlandırmaq üçün xiyaban və talalarda quraşdırılan insan, heyvan fiqurlarının və ya məişət əşyalarının heykəli, şəkli və ya maket təsviri”) mənasında; memarlıqda – layihə çertyojunun kompozisiyasını tamamlayan insanların, avtomobillərin, heyvanların, avadanlıq detallarının şəkilləri mənasında işlənməyə başlayır.

“**Müasir rus ədəbi dilində germanizmlərin funksional-üslubi xüsusiyyətləri**” adlanan ikinci fəsilə müxtəlif janr mətnlərində germanizmlərin işlənməsi və üslubi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. XX əsr və XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin işlənmə xüsusiyyətlərinin leksik-tematik qruplar çərçivəsində əyani göstərilməsi üçün “**XX-XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin əsas leksik-tematik qrupları**” adlanan ikinci fəslin birinci yarımfəslində təhlil edilir.

Tədqiqat zamanı istifadə sahəsi nəzərə alınmaqla 6 leksik-tematik qruplarda birləşdirilmiş və ümumilikdə 800 germanizmlər aşkar olunmuşdur. Dissertasiyanın məhdud həcmi nəzərə alaraq germanizmlərin təsnifatına bütün leksik vahidlər daxil edilməmişdir. Hər bir qrupda şərti olaraq qeyd edilir: a) ümumi anlayışlar; b) təhlil olunan sahədə hal/hərəkət/proseslər/əməliyyatlar; c) hərəkətin yerinə yetirilmə üsulları / metodları; ç) hərəkəti icra edən şəxs; işçi/ittifaq/təşkilat; d) işçinin/əməliyyatçının aləti/cihazı (və ya onların hissələri); e) fəaliyyətin/yaradıcılığın məhsulu/nəticəsi; ə) hərəkət/proses/halların janrları/istiqlalətləri/ üslubları/xüsusiyyətləri.

1. İncəsənət, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahəsinin leksikası (*глиптика, иллюстрация, арфа, хорал*) 2. Təbiət elmləri: kimya, fizika, coğrafiya sahəsinin leksikası (*вольфрам, газф, глетчер*). 3. Maliyyə-iqtisadi və ictimai-siyasi leksika (*винкуляция, аукцион, эвальвация*). 4. Texniki-istehsalat sahəsinin leksikası (*антиква, вентиляровать, бугель*). 5. Məişət sahəsinin leksikası (*графин, дуршлаг, бермут*). 6. İctimai sahəsinin leksikası (*булингбан, натурбан, хертель*).

Təqdim olunan təsnifat XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin tərkibi haqqında məlumat verir. “**XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin**

işlənməsi” adlı ikinci fəslin ikinci yarım fəslində germanizmlərin işlənmə xüsusiyyətləri göstərilən xronoloji kəşik çərçivəsində təsvir olunur. Həmin germanizmlərin bir hissəsini neologizm kimi göstərmək olar, onların arasında hüquq və hüquqsünaslıq terminləri, iqtisadi və ticarət-maliyyə terminləri, idman, elm və texniki terminlər var: siyasi *глобализация*, maliyyə *индосса́нт*, xüsusi *мелирование*, məişət leksikası: *мюсли*, *полтергейст* və s. XX əsrin 80-90-cı illərində, həmçinin XX əsr və XXI əsrin kəsişdiyi dövrdə rus dilinə başqa dillərdən daxil olmuş yeni alınma sözlərə siyasi, sosial münasibətləri ifadə edən leksika: *маргинал*, *ауслендерфрай*, *аушвиц-люге*, *гретхен-фраге* və s., həmçinin şəxsləri bildirən yeni adlar daxildir: *китчмен*, *бундесбюргер*, *бундес-президент*, *бильдредактор*. Rus ədəbi dilində onların bir çoxu alman dilindəki prototiplərinin mənalarına uyğun olaraq mənimsənilir: (*имплантат*, *ноль-диета*, *релиз-центр*, *штрих-код*) və s.

Alman mənşəli yeni sözlərin bəziləri xarici sözlər lüğətində öz əksini tapmamışdır: *кана*, idmanda - boksyorun dış protektoru. Alman mənşəli yeni sözlər rus dilinin digər sözləri ilə sinonimik münasibətlər yaradır (*бликфанг* və *тизер* (ingilis), *бильдунгсроман* (alm.) və *кюнстлероман* (alm.).

XXI əsrin əvvəlində rus ədəbi dilində yeni frazeologizmlər-alman dilindən kalkalar əmələ gəldi: *закрывать геишальт* “nəyisə məntiqi sona, başa çatdırmaq”; *игра мускулами* “hədələmək, hərbi gücü və müharibəyə hazırlığı nümayiş etdirmək”.

Müasir rus dili sistemində alman dilindən tam mənimsənilməmiş alınma sözlər xüsusi yer tutur. Onların təsviri zamanı *экзотизм* (ekzotizm) – *этнографизм* (etnoqrafizm) – *варваризм* (varvarizm) – *иностранное вкрапление* (başqa dillərdən olan “səpmələr”) kimi terminlərdən istifadə olunur, başqa dillərə məxsus leksikanın sistemləşdirilməsində vahid yanaşma mövcud olmadığı üçün bu terminlər qarışdırılır. Bu işdə *varvarizm* anlayışını aşağıdakı tərifi işlədirik: varvarizmlər – başqa dillərdən istənilən funksional-üslubi səciyyəli olan vahidlərdir ki, hələ dilin sistemində daxil olmayıb, dil sisteminin tamhüquqlu üzvü olmayıb (bunun göstəricisi – normativ akademik lüğətlərdə əks olunmamasıdır). Varvarizmlər neologizmlər lüğətlərində, sorğu kitabçalarında və xarici sözlər lüğətlərində qeyd edilir. Alman dilindən olan varvarizmlər N.Q.Komlevin “Xarici sözlər lüğəti”ndə¹² qeyd edilib. Rus dilində onların açıqlanması üçün ya rus ekvivalentlərindən, ya dildə artıq uyğunlaşdırılmış sinonimik alınmalardan, ya da

¹² Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. М.: Эксо, 2008.

təsviri ifadələrdən istifadə olunur: *вандерлюст* – səyahət etmə həvəsi, *вельтимерц* – qüssə, depressiya, dünya kədəri (XIX əsrdə rus dilində bu sözün öz tarixi olub); *вуниденкен* – xəm xəyal, xoş arzular. Müasir rus nitqinin həm danışığ, həm də yazılı formalarında aşağıdakı varvarizmlər fəal işlənməyə başlayır: *абгемахт* (alm. abgemacht “razılaşdıq”), *натюрlich* (alm.natürlich “əlbəttə”), *юбер аллес* (alm. über alles “hər şeydən üstün”), *айн момент* (alm.ein Moment! “bir dəqiqə, zəhmət olmasa”, “tez”). XIX əsrdə bunların bəziləri rus ədəbi dilində geniş yayılmışdır.

Müasir rus ədəbi dilində semantik dəyişiklikləri olan germanizmlər azlıq təşkil edir: onlarda de-etimologizasiya baş verdiyi üçün onlar yeni semantik sistemə daxil olur (*аустер, глюк*). *Auster* sözünün mənası “istridyə, yeməli dəniz molluskusu”dır. Rus dilində *аустер* – tərkibində mütləq çiy yumurta, tomat-püre və ədviyyat olan alkoqollu və ya alkoqolsuz içki. Bu içki gücləndirən və ayıldıcı təsirə malikdir. *Глюк* sözü ümumi jarqonda “qarabasma”, kompüter jarqonunda isə “proqramda nasazlıq” mənasında geniş yayılıb.

“XX-XXI əsrin əvvəllərində rus ədəbi dilində germanizmlərin inkişaf meylləri: variantlıq və sözdüzəltmənin analitik formaları” adlı ikinci fəslin üçüncü yarımfəslində variantlıq və sözdüzəltmənin analitik formaları germanizmlərin ən səciyyəvi meyli kimi nəzərdən keçirilir. Fonetik-orfoqrafik və morfoloji səviyyələrdə variantlığın olması başqa dillərdən olan leksikanın mənimsənilməsinin universal qanunauyğunluğudur. Germanizmlərin variantlığı üç növdə özünü göstərir: a) fonematik variantlar – *гастарбайтер/гастарбейтер, китч/кич, китчмен/кичмен, штрудель/ струдель* və s. b) morfoloji variantlar – *бюкс/ бюкса; конфекцион/ конфекция*; c) orfoqrafik variantlar – *кич-мен/кичмен, китчмен/китч-мен, штрихкод/штрих код/ штрих-код, кадиллак/кадиллак, хакер/хаккер*. Başqa dillərə məxsus sözlərdə variantlığın aradan qaldırılması – sözün qəbul edən dil sisteminə daxil olmasının sübutudur. Germanizmlərin bir hissəsi variantlığı itirib (*штрих-код, хакер, кадиллак, штрудель, гастарбайтер*) və s.

Müasir germanizmlərin ikinci xüsusiyyəti analitik forma və ya mürəkkəb sözlərin olması müasir rus dilində ümumi meylin – analitik quruluşlu dillərin təsiri nəticəsində analitik formaların artmasının təsiri nəticəsidir (*киндер-сюприз,эко-тон*). Dilçilikdə “mürəkkəb söz” termini ilə yanaşı “kompozit” terminindən də istifadə olunur. Bu termin yaranma üsulundan asılı olmayaraq iki və daha artıq kök-tərkiblərdən ibarət mürəkkəb sözlərin

işarəsi üçün işlənir. Bu tədqiqat işində biz hər iki termini: mürəkkəb söz və kompozit-sinonimik uyğunluq kimi işlədirik.

Müasir rus dilində mürəkkəb əsası olan alınma formaların artması müşahidə olunur. Bu, mənbə dildən hazır leksik vahidlərin keçməsi prosesi ilə bağlıdır və ya rus dilində əvvəl alınmış və ya əsl rus ünsürləri ilə yeni mürəkkəb sözlərin alınma qəliblərin əsasında yaranması ilə əlaqəlidir.

Krısın və Komlevın tərtib etdikləri xarici sözlər lüğətlərinin¹³ materialları əsasında, həmçinin M.T.Qurçianının “Ən yeni kompozitlər lüğəti”¹⁴ əsasında müasir rus ədəbi dilində bizim tərəfdən 272 mürəkkəb germanizm sözü aşkar olunmuşdur. Rus dili daşıyıcıları üçün mürəkkəb germanizm sözləri bir çox hallarda hissələrə ayrılmayan, lakin alman dilini bilənlər üçün isə hissələrə ayrılan və motivləşən sözlərdir. Mürəkkəb sözlərin oxşar quruluşu əsasında kompozitlərin aşağıdakı növləri qeyd edilmişdir – ilkin və sonuncu komponentləri təyin rolunu yerinə yetirən ikikomponentli (binar) və üçkomponentli kompozitlər. **İşarəsi mürəkkəb sözlərdə komponentlərin həm sağ, həm də sol mövqeləri olan kompozitlərlə işarə olunur. Dissertasiya işinin məhdud həcmi nəzərə alaraq təsnifata yalnız leksik vahidlərinin bir qismi daxil edilmişdir.

1. İki-komponentli (binar) kompozitlər:

1.1. ilkin komponentləri təyin rolunda olanlar:

1.1.1. Atributiv komponenti isim olan kompozitlər.

Bu qrup sözlər əsasların şəkilçisiz olaraq birləşməsi üsulu ilə əmələ gəlmişdir; bəziləri birləşdirici affikslərin: (с) (*штаб(с) - капитан*) və ya (е) əlavələrin: (*бунд(е)таг*) və s. köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Bu qrupun əksər sözləri cərgələr yaradır: ал(ь)- qısaca «алюминий/alümin»: *аль-графия* (poliqr.), *алькупринт*, poliqr.; вундер «чудо/möcüzə»: *вундер-ваффе*, *вундеркинд*** . Komponentləri cərgə əmələ gətirməyən sözlər də bu qrupa aiddir: аксел(ь) «çiyin»: *аксельбанты*; вер «müdafiə, mühafizə»: *вермахт*.

1.1.2. Appozitiv (appozisiya – digər isim üçün təyin rolunu oynayan isim) komponenti xüsusi ad olan kompozitlər.

Bu sözlərin komponentləri qismində coğrafi adlar, xüsusi adlar, elm və texnikanın müəyyən sahəsində çalışan alim və mütəxəssislərinin soyad-

¹³ Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. М.: Русский язык, 1998.

¹⁴ Габдреева Н.В., Гурчиани М.Т. Словарь композитов русского языка новейшего периода. М.: ФЛИНТА, 2012. 280 с.

ları çıxış edir. Komponentləri coğrafi adlar olan sözlər cərgə yaratmış: *рейнвейн***(Рейн+вейн «çaxıq»), *альпешиток***(Альпы+шток «çubuq»).

1.1.3. Önlüklərdən yaranan atributiv komponentli kompozitlər: фop “qabağında/önündə”: *форпост***, *форвакуум*, *фордек*, *форзац*, *форшлаг***, *форшмак*.

1.1.4. Sifətlərdən yaranan atributiv komponentli kompozitlər: миттел(ь) “orta”: *миттельшнауцер***, *миттельшпиль***. Cərgə əmələ gətirməyən komponentli sözlər: обер “böyük/baş”: *обер-офицер***; глинт «isti»: *глицтвейн*.

1.1.5. Alman fellərindən əmələ gələn atributiv komponentli kompozitlər: рейс- (<reißen «sızmaq»): *рейсмас/рейсмус*, *рейсфедер*, *рейсшина*. Cərgələrə daxil olmayan sözlər: зинг- <zingen «oxumaq»: *зингшпиль***.

1.1.6. İki əsasın birləşməsi ilə əmələ gələn mürəkkəb ixtisarlar: *мопед*, alm. Moped. (Motorveloziped sözünün ixtisarı: Motor +Veloziped).

1.2. Sonuncu komponentləri təyin funksiyasında olan kompozitlər:

1.2.1. Atributiv komponenti isim olan kompozitlər: -шток «çubuq»: *флагшток*; *футшток*.

Aşağıdakı komponentləri olan sözlər cərgə əmələ gətirmir: -глас «şüşə»: *плексиглас***; -шнауцер«морда»: *ризенишнауцер*.

2. Üçkomponentli kompozitlər

2.1. sonuncu komponentləri təyin rolunda olanlar:

2.1.1. Atributiv komponenti isim olan kompozitlər: -мейстер «sahib, müdir» *инрехиталмейстер* (alm. Sprechstallmeister <sprechen «danışmaq» + Stall«at tövləsi» + Meister«sahib, müdir»); *фельдцейхмейстер* (alm. Feldzeugmeister <Feld«sahə» + Zeug «sahə, alət» + Meister «sahib, müdir»).

Sözlərin daxilindəki komponentlərin uyuşma dərəcəsinə görə mürəkkəb germanizmlər müxtəlif cinslidir. Burada aşağıdakı qruplar qeyd edilir:

1. Müasir rus dilində komponentləri müstəqil vahid olmayan mürəkkəb sözlər.

Вундер-, *-мейстер*, *-бан*, *-бух*, *грос-*, *-таш* və s. komponentli sözlər bura aid edilə bilər. Rus dilində mürəkkəb sözlərin mövcud olan qəlibləri əsasında yeni leksik vahidlər yaranır. Məsələn, *бан* komponenti ilə: тоннель-бан, s-бан (ср.: натурбан, автобан); *вундер*: вундер-фрау (ср.: вундеркинд) və s.

2. Rus dilində komponentləri müstəqil şəkildə işləyə bilən mürəkkəb sözlər. Məsələn: *роман*, *блиц*, *тон* və s.

Tərkibinə daxil olan komponentlərin mənşəyi nöqteyi-nəzərdən kompozitləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Bir hissəsi alman mənşəli sözlərlə, digər hissəsi isə başqa dillərdən alınmalarla təqdim olunmuş “hibrid” kompozitlər. Model: alm.K. + alınmaK., burada K.– komponentdir.

Alman mənşəli komponenti həm ilkin mövqeni: *блиц* *вояж* (alm. Blitz «ildırım» + франц. *voyage* «səyahət, səfər»), həm də sonuncu mövqeni tuta bilər: *терре́нкур* (fr. *terrain* «yer» + нем. *Kur* «müalicə») və s. Sözün leksik mənası yerindən asılı olmayaraq alman mənşəli komponentlə müəyyənləşir.

2. Mürəkkəb sözləri beynəlmiləl ünsürlərdən, o cümlədən alman mənşəli ünsürlərdən ibarət kompozitlər. Model: beyn.K. + alm.K.

Bu qrupda da kompozitlərin leksik mənası alman mənşəli komponentlə müəyyənləşir. Bu komponent sözün əsas mənasını fərqləndirir: *аэрозо́ль* (yunan. *aer* + alm. *Sol* «tərkib hissələrə ayırma»); *видеокаме́ра*** (lat.*video*+alm.*Kammer* «kamera, otaq»).

3. Həm birinci, həm də ikinci hissələri alman mənşəli sözlərdən ibarət mürəkkəb sözləri. Model: alm. K+alm.K.

Bu cür sözlərin mənası ikinci komponentlə müəyyən olunur: *ко́рнпапи́р* (*Korn* «dən» + *Papier* «kağız»), litoqr. səthi dənəvər quruluşlu və xüsusi yarışqan layı ilə örtülmüş kağız.

Rus dilində hissələri ayrı-ayrı tərtib edilmiş mürəkkəb germanizm sözlərini qeyd etmək olar ki, kompozit sözlərinin bir növünü təşkil edir. Onlar «isim+ isim» modeli üzrə əmələ gəlir və defislə yazılır (*аушвиц-люге, киндер-сюрприз, эко-тон, шнитт-лук*) və s.

Mürəkkəb sözlərin arasında qeyd edilir: çoxmənalı vahidlər; sinonimləri birsözlü olanlar (*хохимта́нлер* – rus: yalançı, hiyləgər; alm. mürəkkəb sözü *ша́хер-ма́хер*) və ya təsviri ifadələr (*застарба́йтер* «muzdlu, əcnəbi fəhlə); məcazi mənada çıxış edən sözlər (*ки́ндер-сюрпри́э*); üslubi çaları olan vahidlər (*гешефтма́хер*, danış., etinasız), həmçinin müxtəlif sahələrdə işlənən sözlər (*фаустбо́л, idman, бундесли́га, idman, юстицмо́рд* hüq.).

Alınma mürəkkəb sözlərinin istifadəsi prosesində mənanın semantik həcmi genişlənir: *штрих-код* sözü əvvəl bu və ya digər məhsul haqqında məlumatı bildirirdi, indi genişlənmiş mənada, yəni “texniki avadanlıqlarla oxunma üçün məlumat” mənasında işlənir və ştrix-kod heç də həmişə ağ və qara zolaqların əvəzlənməsi deyil. *Терре́нкур* sözü alınma zamanı “qaçıqla müalicə” mənasını bildirirdisə, indi bu söz “piyada gəzinti, ekskursiya”

qeyri-dəqiq mənada və hətta “itləri gəzdirmək üçün xüsusi təchiz edilmiş yerlər” mənasında işlənir.

Mürəkkəb germanizm sözləri rus dilinin müxtəlif funksional sahələrini (elmi, danışiq, publisistik) zənginləşdirir. Onların arasında, xüsusən musiqi terminologiyasında yarımalkalar da var. Rus dilində bu terminlər ilkin mənəni saxlamaqla alman dilinin mürəkkəb sözlərinin qəlibləri əsasında yaranır: *инструментоведение* (alm. Instrumentenkunde), *голосоведение* (alm. Stimmführung), *музыкаведение* (alm. Musikkunde), və yabir sözdə iki anlayışı birləşdirmək mümkünsüz olduğu üçün söz birləşmələri əsasında yaranır: *губная гармоника* (alm. Mundharmonika), *ручная гармоника* (alm. Handäoline), *камерная музыка* (alm. Kammermusik), *камерный оркестр* (alm. Kammerorchester).

“XXI əsrin sözləri” onlayn lüğətin materialları əsasında (müəllif-tərtibçi İ.A.Şuşarina) yeni mürəkkəb germanizm sözlərini qeyd edək: *инекорóтəр* – qarın kənara atılması üçün qurğu. Sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlib (alm. Schnecke «ilbiz» +lat. roto «fırlanmaq»). Törəmə söz: *инекорóторный*. *Баумкү хеңсöзү* (alm. Baum «ağac» + Kuchen «piroq») Almaniya üçün ənənəvi şirniyyat növünü bildirir.

Müasir rus dilində mürəkkəb germanizm-sözlərinin yeni sözdüzəltmə modelləri kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir və ictimai-mədəni əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn ümumiləşdirmələr aparılır və işə yekun vurulur. Dissertasiyada təqdim olunmuş germanizmlərin geniş qrupunun təhlili müasir rus ədəbi dilində onlara olan tələbatı təsdiq edir. Tədqiqat işində, həmçinin müasir rus ədəbi dilində alman “səpmələrinin” statusu müəyyən olunub, onların seçimi və bədii, publisistik mətnlərdə işlənməsinin ümumi prinsipləri müəyyən olunub.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı əsərlərdə əks olunmuşdur:

1. Ключевое слово эпохи: гастарбайтер в современном русском языке // Тагиевские чтения. БСУ. Баку, 2014, №2, с. 126-131.

2. Сложные слова немецкого происхождения в современном русском языке // XLII Международная заочная научно-практическая конференция «Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии». Москва, 2015, с. 47-51.

3. Специальная лексика немецкого происхождения в русском социокультурном пространстве // Международная научно-практи-

ческая конференция «Проблемы изучения и преподавания русского языка и литературы в Азербайджане: опыт, практика и перспективы разработки и создания новых учебных комплексов для школ и вузов». Баку, 2017, с. 270-272.

4. Расширение сферы употребления германизмов в современном русском языке // Тагиевские чтения. Баку, 2017, №1, с.154-158.

5. Германизмы в современном русском языке: особенности и функционирование // Вестник Московского областного государственного университета. Серия «Русская филология». Москва, 2018, №3, с. 83-90.

6. Словообразовательные возможности германизмов в современном русском литературном языке // Ученые записки. Серия языка и литературы. БСУ. Баку, 2018, №1, с. 120-124

7. Варваризмы немецкого происхождения в современном русском языке // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. Баку: Мутарджим, 2018, №2, с. 36-39.

8. Заимствования из немецкого языка в русском литературном языке конца XIX- первых десятилетий XX столетия // Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, №14, s.233-239.

**GERMANISMS IN THE SYSTEM OF THE RUSSIAN LANGUAGE:
XX AND EARLY XXI CENTURIES**

SUMMARY

The thesis is devoted to the research of Germanisms in the Russian literary language of the 20th – beginning of the 21st centuries. By Germanism, we mean words or turns of speech borrowed from the German language or built on its model. The thesis consists of introduction, two chapters, conclusion and list of references.

The Introduction substantiates the relevance of the research topic, its subject and object, specifies the goal and objectives, scientific novelty, theoretical and practical significance, contains information about the methods, sources and provisions submitted to the defense.

The first chapter titled “Germanisms in the history of the lexical system of the Russian literary language of the XX - early XXI centuries” is devoted to the history of the borrowing of Germanisms in the mentioned period and their adaptation.

The second chapter “Functional and stylistic features of Germanism in the Russian literary language of the XX - early XXI centuries” explores use of Germanisms and their stylistic peculiarities in various text genres. For more visual demonstration, the peculiarities of the functioning of Germanism in the Russian literary language of the 20th - early 21st centuries have been explored under the framework of lexical and thematic groups. In total, 800 Germanisms were identified which were combined under seven lexical-thematic groups. The identifier of lexico-thematic groups reflects the most common features in relation to the members of the group; consequently, groups can contain both words of different functional and stylistic origin and different usage (historicism, archaisms, and neologisms).

The Conclusion summarizes the outcomes and generalizations. The analysis presented in the dissertation of an extensive group of Germanic occurrences indicates their relevance in the modern Russian literary language. The thesis also defined the status of German inclusions in the modern Russian literary language, explored general principles of selection and their functional use in literary and journalistic texts.

Çapa imzalanıb: 26.10.2018.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

